

Людмила Ямурзина

Тарту, Эстония

ЭРВЕЛМАРИЙ КАЛЫКЫН КЫЗЫТСЕ МАРИЙ СЎАН ЙЎЛАЖЕ

Кеч-могай калыкын сўан йўлаже – у ешлан негызым пыштымаште калыкын илыш-йўлажым, тўвыра ойыртемжым, юлан ўшанымыжым иктыш ушен ончыктышо кугу пайрем. Сўан годым кучылтмо ю вий каче ден оръеным осал деч аралаш да ончыкыжым у мужырлан шочшан-кушшан лияш йўным ышта. А. ван Геннепын йўла куснымын теорийже дене келшышын, сўан йўла илыш дене кылдалтше койышым-шоктышым почын пуа да айдемын у статусыш (марийыш але ватыш, веҥыш але шешкыш да т.м.) куснымыжым ончыкта. Кумданрак ончалаш гын, тиде ик (шке) тукум але племя гыч «лектын», вес тукумыш «пурымым» рашемда. Куснымо йўлам ончыктымылан көра сўан йўлан тўрыс кышкарыштыже «ойырымо» да «пуртымо» ужаш-влак улыт, нунат шке коклаштышт посна (индивидуальный), тўшка (коллективный) да нунын кокласе (промежуточный) йўла-влаклан шелалтыт¹⁶⁵.

Шымлызе-влакын палемдымышт почеш, эрвелмарий сўан йўла, олыкмарий дене таҥастарымаште, утларак кумда лийын¹⁶⁶. Йўла почеш эртарыме марий сўаныште кум ужашым палемдаш лиеш:

- 1) сўан деч ончычсо пагыт (ўдырым ончымаш, йўктымаш да сўан тўҥалтыш);
- 2) сўан кече (йўла пайремын кульминацийже);
- 3) сўан деч варасе пагыт (самырык-влакын вате-марий лиймышт, пырля илаш тўҥалмышт).

Сўан деч ончычсо пагытыште сўаным сайын эртарен колташ да у мужырлан пырля илаш тўҥалаш негыз пышталтеш. Куснымо йўла теорийым ончаш гын, тиде жапыште шке тўшка гыч «ойырымат», вес ешыш «изиш (предварительно) пурымат», нунын кокласе пагытат уло. Сўан годым икымше ужашыште тўҥалме сомыл (у ешыш пурымаш да вате-марий лиймаш) мучашлалтеш. А сўан деч варасе жап вес ешыш пурымо йўлам

пенгыдемда, вате-марий статусым пуа. У ешыш толшо оръен ўдыр жапысе атрибутшым, мутлан, вуйчиемжым вашталта, у озанлык да тудым кузе кучымо дене палыме лиеш, ешыште моло семьянак сурт-сомылым ышташ тичмаш правам налеш.

Эрвелмарий сўан теве мо дене ойыртемалтеш: йўла ден еш кокласе кыл могорым тудо регламент сынан да регионсо тўвыра илышын ик ужашыжлан шотлалтеш. Кызытсе саманыште марий сўан, кум ужашан улмыжым арален коден гынат, акрет годсо йўлам тўрыснек огеш эскере. Таче марий сўан утларак кызытсе жаплан келшыштаралтын да ончылгоч ямдылыме сценарий почеш светский пайрем семын эртаралтеш, тыгодым тудо калык йўла, илыме кумдык (территорий) да моло ойыртемым эркын йомдарен толеш. Но кызытсе сўаныште южгунам калык йўлан ужашыжым кучылтыт, тидыже кугезе йўлан виян улмыжо да самырык тукумын ушыштыжо тудын аралалтмыж нерген ойла. Самырык-влакын шонымышт почеш, марий йўла почеш эртарыме сўан у ешлан сай илышым сўра, тыгодым мужыраҥше-влакат шкеныштым шочмо калыкын ужашыже семын ужыт. Тидым кызытсе жапыште марий йўла почеш эртарыме сўаныште эскераш лиеш. Тиде, очыни, шке калык тўвырам да ойыртемалтше койыш-шоктышым ончыктыммо амал дене гына эртаралтеш, туге гынат эн шергыже теве мо: ешым чумыраш шонышо самырык мужыр сўаным ыштымыж годым калык йўлам шукташ тырша. Палемдаш кўлеш, марий сўаным ышташ шийвундат, вият ситышын лийшаш (качылан калымым тўлыман, оръенлан пўлекым ямдылыман), сандене тыгай пайремым чыланжак эртарен огыт керт. Кызыт тошто йўла почеш эртарыме марий сўаным чын умылаш да эше шымлаш кўлеш, молан манаш гын тудо кызытсе светский пайрем ден ожнысо чын марий сўан йўлам ушышо «кўвар» семын кодеш.

Пример шотеш Башкортостан Республикысе Мишкан район Соказа ялыште эртыше Руслан ден Наталья Николаевмытын сўаныштым налына. Мыланна 2009 ий 1 августышто тиде эрвелмарий сўаныште лияш логале¹⁶⁷. Кеч-могай шымлызе умыла, экспедицийыш лекме годым иктаж-могай кугу пайремым

але еш йўлам эртарымым эскераш гын, тиде моткоч кугу пиал. Тунам мыйын эрвелмарий-влак деке кумшо, а шочмо Мишкан районышкем икымше экспедицием лийын. Мыйын йоча пагытем Мишкан селаште эртен, тушто тўрлө йылман калык ила, сандене чылт марий сўаным мый ик гана веле ужынам, тудыжымат тўтыра гай гына шарнем. Но ик тыгай шарнымаш ушыштем кодын: мемнам, изи йоча-влакым, шондык ўмбалне кийыше тōшак ўмбаке кўзыктен шынденыт да окса деч посна тудым пуаш кўштен огытыл. Тетла мыланем марий сўаныште лияш пўралтын огыл. Изи годсек мый *«Тушто, Чорай велне, виян марий-влак илат, йўлаштым чот эскерат, районым вуйлатыме пашаште шогат, спортышто ойырте малтыт»* манмым ятыр гана колаш логалын, но шкеже тудо кундемым эртен кайыме годым гына ужынам. Теве, экспедиций жапыште, Мишканыште улмына годым «Тымбайыште (тудыжо лач Чорай могырышто верланен) таче сўан лиеш» манмым колмеке, тушко тарванышна. Сўаным эртарыше-влаклан мемнан (оператор дене) миен лекмына моткоч вучыдымо ыле, сандене мыланна куанышт манын каласен ом керт. Туге гынат, ўдырым налаш мийымым ончыкташ келшышт. Сўаныште, уна-влак дене мутланымеке, вес уверым колна: Соказаште (Тымбай гыч 5 уштыш лиеш) лач тиде кечын кугу марий сўан лийшаш. Поро еН-влак мемнам тушко, качын суртшо воктекак, намиен кодышт. А тушто лач сўаным тарваташ ямдылалтыт ыле. Мыланна *«Эн оНайже кызыт пуртымо ача-аван суртыштыжо эртаралтеш»* манын каласыштат, ме тушко тарванышна. Пуртымо ача-авалан, Зайниевмыт ешлан, мемнам, ўждымō уна-влакым, поро кумылын вашлиймыштлан, йодышна-влаклан вашмутым пуымыштлан да сылне эрвелмарий сўаным ончаш йōным ыштымыштлан тачат кугу таум ойлена.

Возымо годым^{1 6 8} ме исторический материаллан эНертена, сандене тўНалтыште изишак историйым да теорийым ончалына.

Ешым чумырышо йōн

Марий сўан йўлам шымлыме годым, историй дене кылдалтше жапым шотыш налын, ешым чумырымо икмыняр йōным палемдат:

- Ўдырым шолышт пуртымаш (XIX курым мучаш марте)
- Темлен пуымаш (XX курым тўнгалтыш гутлаште)
  - түрло ялыште илышым
  - шке ялыште илышым
- Икте-весым йөрәтен ешым чумырымаш (XX курымын кокымшо пелыжгыч)
  - марий йўла почеш
  - марий йўлан ужашыжым кучылман гражданский церемоний¹⁶⁹.

Жап шот дене ончаш гын, түрлө ялыште илышым темлен пуымо дене ешым чумырымаш акрет годсо йөнлан шотлалтеш. Тидыже теве мо дене кылдалтын: ожно, марий-влакын вес кундемыш куснен кайыме жапыште, эрвелмарий-влак ялыште тукум дене иленят¹⁷⁰, а родо коклаште мужараҥаш чаралтын. Ял-влак эркын кугемыныт, тушто икмыняр тукум илаш тўнгалын, сандене таче ятыр марий ял шуко тукум дене гына огыл, а түрлө йылман калык илыме денат ойыртегалтеш. Сандене самырык-влак мужырым шке ялыштак муыт. Ешым чумырымо тиде йөн XX курымышто кумдан шарлен. Ўдыр ден рвезе икте-весеыштым шке ойырат, йөрәтен шындат да мужыраҥыт. Тиде ешым чумырымаште эн пытаргыш да кумдан шарлыше йөнлан шотлалтеш. Тыште ме кок түрлын мужыраҥмым ойырена: 1) марий йўла почеш ыштыме сўан (ўдыржат, качыжат марий улмо годым), тўнгал шотышто марий ял ден ял шотан илемлаште эртаралтеш; 2) калык йўлан ужашыжым кучылтман сўан – тиде варналтше (смешанный) ешым погымо годым (ача-авам пагалыме амал дене марий йўлан ужашыжым пуртат) але ўдыржат, качыжат марий улыт, но могай-гынат амаллан көра гражданский церемонийым ойыренят. Йөрәтен ушнышо ўдыр-рвезын пайремыштым ме кызытсе (современный) сўан манына. Палемдаш күлеш, темлен пуымо годымат самырык-влак коклаште йөрәтымаш лийын, но, кызытсе жап дене дене таҥастарымаште, тудо тўнгал верым налын огыл.

Ешым чумырымо ийгот

Мыняр ияш ешан лияш да илыш йолташлан көм ойырымо шотышто самырык-влак кызыт эрыкан улыт. Ончыч гын ача-ава, эргыштан сай ешым чумыраш манын, 16 ийым темымекеже вигак шешкым кычалаш тўҥалыныт, но тунам утларакше 18-20 ияш-влак ушненыт¹⁷¹. Совет власть толмо дене яллаште клуб-влак чоҥалтыныт, нуно ялын тўвыра илышыштыже тўҥ верым налшаш лийыныт. Тыгакак лектын, паша деч вара самырык-влак клубышто чумыргеныт да жапым веселан эртареныт: муреныт, куштеныт, тўрлө модыш дене модыныт, тиде ожнысо кас шинчымашым ушештарен. Кызыт самырык-влак клубыштат, пайремыштат, тунемме заведенийлаштат, общественный верыштат, Интернетыштат да моло вереат палыме лийыт. Самырык ўдыр-рвезе-влакын сўан деч ончыч икте-весеыштым пален палаш жапышт ситышын уло. Информант-влакын ойлымышт почеш, XX курымын кокымшо пельштыже самырык-влак, палыме лиймекышт, ик ий жапыште мужыраҥшаш лийыныт гын, тачысе кечын самырык-влак икмыняр ий дене келшен кертыт, тыгодым вате-марий семынат илат. XX курымын кокымшо пельштыже ўдыр-рвезе-влак 20 ияшрак ешым погеныт, тўҥ шотышто шке таҥашышт дене ушненыт. Тачат тыгай еш-влак шукын улыт, но кызыт эше вес сўретат палдырна: ешыште пўрьеҥ ийгот дене пелашыж деч кугурак. Тидыже теве мо дене кылдалтын: рвезе ондак йолўмбақ шогалнеже, варагына ешым погынеже. А ўдыр-влак тиде жапыште шинчымашым налыт, варагына марлан лекташ тыршат. Тыге, мужыраҥме ийготым историй могырым ончалаш гын, тыгай иктешлымашым ышташ лиеш: ешым чумырышо-влакын ийготышт вашталтын, XX курым тўҥалтыште 17-18 ийым темыше-влак марлан каеныт да ўдырым налыныт гын, кызыт мужыраҥше-влакын кокла ийготышт 25 ийыш шуэш.

Сўан деч ончычсо пагыт

Ўдырым темлыме почеш налме годым эргын родо-тукымжылан вес ялыште шешке лийшашым кычалаш эн ондак *темлыше* еҥым кычалаш кўлын. Тудын деч налме уверым качын ешыштыже каҥашеныт. Ўдыр чыла

шотыштат келшен толын гын, тудым ончаш каяш ямдылалташ тўҢалыныт. Ўдырым ончымо годым ача-аван кўнымыжым паленыт да темлышын ўдыр нерген ойлымыжым шотыш налыныт. Качын толын кайымыж деч вара ўдырын ешыштыже каҢашымаш лийын, тушто темлыме качылан ўдырым марлан пуаш але укем рашемденыт. Вара кок еш темлыше-влак гоч *сўрасыме кече* да тудым эртарыме нерген кутыреныт.

Тулартымаш – сўан деч ончыч ыштыме пытаргыш сомыл. Тудын марте сўанлан мо кўлешым чыла мутланен келшат да, йўла дене келшышын, сўанлан ямдылалташ тўҢалыт. Тыште аралгыш сынан «пуртымашат» да шкешотан «куснымашат» (сўан) лиеш. Ўдырын родо коклашкыже «пураш» да нунын дене ушнаш каче ўдыр деке кинде, арака (пўрө) да моло кўстенеч дене мия. Аракаже ўдырым йўкташ кўлын. Ўдыр эргын кондымо аракажым йўын да тудын почеш моло родо-шочшат качын аракажым подылын гын, тиде ўдырын марлан лекташ келшымыжым ончыкта. Аракам йўмө деч посна ўдыр качылан да тудын пелен мийыше лишыл еҢжылан шке кид дене ямдылыме пўлекым – эргын ачаж ден аважлан тувырым, эргылан солыкым – кучыкта. Ўдыр марлан лекташ да у ешыш каяш келша гын, ўдыр ден каче *шергашым ваиталтат*. Тиде йўлам эртарымеке, окса дене кылдалтше йодыш – калым – деке куснат. Мутланен, ик ойыш шуыт гын, тиде *келшымашым* ончыкта. Тачысе кечын калымым (ўдырын ачажлан пуымо окса) ончычсо семын огыт тўлө, тудын лўмжак веле кодын да сўаныште марий тўвыран ужашыже семын кучылталтеш.

Калымын кугытшо нерген кутырен келшымеке, ўдыр аракам йўмө жап нерген каҢашат. Тиде йўла ўдырын суртыштыжо эрта. Ўдыр аракам йўктымө кечын каче ўдырын родо-шочшыжо-влак дене палыме лиеш, нуным сийла, аракам йўкта, у родо-влак дене кылым ышта, вес семынже, тиде еш гыч ўдырым сайын «лукташ» нунын тўшкаш «пура». Тыгодым ўдыр вел родо-влаклан, тўрлө ийготанлан, окса пўлекым ышта, вара гына ўдыр йўршылан шке «тўшкаж» деч ойырла. Калымым тўлен, ўдырым «налмеке», самырык-влак пуртымо ача-аван суртышкыжо каят (вес тўшка марий-влак *киятмат*

ача-ава маныт). Пуртымо ача-аван суртыштыжо оръеҢ сўанлан ямдылалтын да сурт-сомылкам ышташ тунемын, сандене тушто ик арня гыч тылзе марте илен кертын. Тачысе кечын, марий сўан дене марлан кайыше ўдыр пуртымо ача-аван суртыштыжо кум кече гына, изарня гыч тўҢгалын шуматкече марте, ила. Тидыже тебе мо дене кылдалтын: кызыт марлан кайыше ўдыр чиктышаш нāстам кевытыште налеш але ончылгоч йодмо почеш ургыкта. Жап шот дене йўла вашталтын гынат, тудын тўҢ шонымашыже кодын: пуртымо ача-аван суртыштыжо оръеҢ у илышлан тунемеш, сурт сомылкам ышташ полша, пуртымо аваҗ дене унала коштеш, тыгодым кажне гана тудо вес вургемым чия, тыге шке «поянлыкшым» ончыкта. Унаште пўртыш пурымо годым ўдыр лондемыш, а ўстел коклаште кинде атыш але ўйыш ший оксам пышта. Кажне суртышто оръеҢ кок корка чайым йўшаш: шкаланже да ончыкылык пелашыжлан¹⁷².

Сўан

Сўан кастане тўҢалеш да йўдвошт шуйна. Кызытсе информант-влак тидым тебе мо дене умылтарат: кастане кўтўм пуртен, сурт сомылкам пытарымеке гына сўаныш каяш да пайремым ышташ лачеш толеш. Кызыт сўаным тўҢ шотышто шуматкечын эртарат, а изарнян оръеҢым пуртымо ача-аван суртышкыжо «луктыт». XX курым кыдалне ешым закон почеш регистрироватлаш тўҢалмылан кўра сўан кечын жапше шотышто вашталтыш лийын. Тыге, мутлан, «сўаным 6 шагат эрдене тўҢгалаш перныш, молан манаш гын тудо кечын эше ик мужырын регистрацийже ыле»¹⁷³, а марий йўла почеш, кок сўан вашлиеш гын, сайлан огыл¹⁷⁴. Кызыт марий йўла почеш огыл, а гражданский регистраций дене кылдалтше сўан-влак кугарнян эртаралтыт. Кечывалым регистраций лиеш, ты марте каче ўдырым суртшо гыч налын толшаш. Тушто мыскара йўре ўдырым «тўлен налыт», вара кочкыт-йўыт. Марий йўла дене келшышын, ожно сўаным тылзе да ялозанлык календарь дене келшышын эртареныт гын, кызыт тидын шотышто

умылымаш вашталтын – ынде сўаным ышташ тарваныше самырык мужыр мотор датым, игечым але эше иктаж-мом шотыш налеш.

Шуматкечын, сўан кечын, эрдене эрак качын да пуртымо ача-аван суртыштышт мончаш олдат. Кө, ўдыр але каче, ондакрак мончаш пурен лектеш, тудо ешыште вуй лиеш маныт. Эрвелмарий сўаныш моткоч шуко еҢ погына, толшо уна-влакым *ончылно шогышо ўдыр* – эрге могырым самырык родо – вашлиеш, кажнылан пурам йўкта. Уна-влакын ўстел йыр шичмекышт, *сўанвуй* сўаным тарвата, тудо *сўан вате* ден *сўан марий-влакым* (еш мужыр-влакым) пайремым веселан, келшен эртараш да шке сомылыштым кўлеш семын шукташ ўжеш. Сўанвуйын пелашыжлан качын аваже солык (шовычо) дене йыргешке киндым (кинде покшеке ший оксам керме), а шкаланже чокан ялукеш (йолван шовычеш) пўтыралме, тўрлө тўсан мотор тасма да изи оҢгыр-влак дене сўрастарыме оҢгырым кучыкта. Тиде татыште изи оҢгыр-влак але йўкым огыт лук. Сўаным тарватыше-влак кушташ тўҢалыт, кум йыр куштен савырнымеке, ўдырамаш киндеркыжым *ончылно шогышо ўдыр*лан пуа, а сўанвуй оҢгыржо дене саусым тупшо гыч пералта да сўаным сайын эртараш кўшта. *ОҢгыр* саусын кидышкыже кусна, а шовычым (ялук) карт ватын тупышкыжо пыштат. Тыге, пайремым тарватыше-влак сўаным тўҢалыт, тыгодым весе-влаклан шке «властьын ужашыжым» – киндым, шовычым да оҢгырым – пуат. Ынде сўаным *карт вате* ден тудын пелашыже – *карт кугыза*¹⁷⁵ – умбакыже шуят. Качын аваже нунылан чыла унам сийлаш правам пуа да ўдырын пуртымо ача-аважлан аракам, кўстенечым (кочывўд, кум йыргешке кинде да ушкал ўй) кучыкта. Эргын суртыштыжо сўан калыкым пукшат-йўктат, а мурызо ўдырамаш-влак кажне уналан келшыше посна мурым мурат. Сўан мурышто моктымо мут, йодмаш але кўштымаш йоҢгалтеш. Мурен пытарымеке, мурым «налше» уна аракам йўын колтышаш.

Кудывечыште тиде жапыште сўан «поезд» ямдылалтеш. Тудым каче, кузу вене (качын йолташыже, ийготшо дене тудын деч кугурак) ден саус (качын йолташыже) вуйлатат, нунын почеш музыканче-влак дене пырля сўан вате ден сўан марий-влак, вара сўаныш толшо моло калык шогалеш. Мемнан ончymo сўаныште каче шке командыж дене ўдырым налаш йолын кая, молан манаш гын ўдыржө тиде ялыштак ила. Палемдаш күлеш, Соказаште ўдырым налаш кайыме годым сўан марий-влак ўдырамаш тўшка деч изиш ойырленрак ошкылыт, тыгодым нунат моткоч сайын мурат. Ўдырым налаш кайымын шот радамже арам огыл тыге «чоҢалтын», тудо аралтыш сынан, а тидым ышташ сылне сем, кидым совымаш, муро да ал да гўл (волгыдо тўсан) койшо марий тувыр-влак полшат.

Эрвелмарий сўаныште ўдыр модыш нерген посна ойлыман. Тудо клубышто эртаралтеш, эргын суртыштыжо сўаным тарваташ ямдылалтме жапыште, кастенрак, тўҢалеш. Ўдыр модышым эртарыме верыш орьеҢ пуртымо аваже да шке йолташ ўдыржө-влак дене пырля кая. Ўдыр модыш годым марлан кайыше ўдыр ден тудын йолташыже-влак огыт кушто, ўстел коклаште гына шинчат. А кушташ лўмын ўдыр ден рвезе-влакым тарлат, нуно кас мучко музыканчын ямле семже почеш мурат да кандырам куштат. ОрьеҢ мурызо-влаклан ялукым (шovyчым), гармонист ден куштызо-влаклан шovyчым (солыкым) пөлекла, а пуртымо аваже нунылан ший окса дене таушта, но тудым налаш ондак ик ате пурам але кочывўдым йўман, молан манаш гын оксаже ате пундаште кия. Ўдыр модышыш, сылне семым колын, ялысе калык погына. Нунымат мелна, пура дене сийлат. Мемнан ончymo ўдыр модышышто ўстембалне ик кышыл мелна, ушкал ўй (тушко ший оксам керме) ден ик ведра пура ылыч. Ўдыр модышын значенийже тыгайрак: марлан кайыше ўдырлан шке таҢаш йолташыже-влак ўдыр илышыштыже пытаргыш пайремым эртарат. Шкеже ўдыр пайремыште ок муро, ок кушто, тидын дене тудо тиде тўшка деч «ойырлымыжым» ончыкта. Вес семынже, орьеҢын вате илышыш куснымыж деч ончыч ўдыр илышыж дене чеверласымыж нерген ойла. Тиде жапыште пуртымо ача-аван суртыштыжо

пайрем гүжла, тушко сўан вате да сўан марий-влак дене каче миен. Пуртымо ава клубыш ўдыр деке кая, качын толмыж нерген увертара да шовырым почкаш кўлмō нерген шижтара. Оръен шке йолташ ўдыржō-влак дене пырля уремьш лектеш, кече лекме вельш савырнен шогалын, шовырым кудадын почкалта да уэш чия, вара угыч шке верышкыже пурен шинчеш. Сўан калык пуртымо ача-аван суртыштыжо сийлалтеш, а каче шке польшкалышыж-влак дене пырля *пуртымо аван* толмыжым вуча. Пуртымо ава *сауслан* корка дене пурам кучыкта, вара каче соус да *кугу веҢе* дене пырля ўдыр модышыш кая. Мийымеке, нуно черет дене (каче, пура коркам кучышо соус ден кугу веҢе) ўстел коклашке эртат, тушто нуным ўдыр йолташыже-влак дене вуча. *Саус* пура коркам оръенлан кучыкта да шкеже кушташ кая, *ончылно шогышо* качын коркашкыже пурам тема. Каче ден ўдырын йолташыже-влак ўстелтōрыштак кодыт. *Саус* кум гана куштен савырна, *кугу веҢе* тиде жапыште чылаштым пура дене сийла. Тиде сомылым шуктымеке, нуно ўстел деке мият да качым угыч пуртымо ача-аван суртышкыжо налын каят. Тыге нуно кум гана клубыш коштыт, пытаргыш гана кайымышт годым ўдыр модышыш *сўан вате ден марий* (мужыр дене) мият. Нунын толмыштлан ўдырат ямдылалтеш: вуешыже, шўргыжым петырен, чокан ош кугу ялукум (йолван ош кугу шовычым) пышта, ош тувыр ўмбаке *шем пешметым* чия. Йўлам шуктышо тўн участник-влак, *саус, каче, оръен, кугу веҢе, ончылно шогышо* (лач тыгай радам дене), кум гана ўстел йыр савырнат, почешышт сўан калык (сўанвате ден марийышт) тарвана, чылан нуно пуртымо ача-аван суртышкыжо каят. Тиде пайрем йўлан умбакыже шуйнымыжым да ўдырын шке таҢашыж-влак деч ойырлымыжым ончыкта. Кызытсе марий сўаныште йўлам тўрысnek огыт шукто, чылажат вашке ышталтеш да йўлам писын эртарыме шижалтеш. Мутлан, мемнан ончымо сўаныште *каче, соус* ден *кугу веҢе* ўдыр модышыш толмо пагытыште пуртымо ача-аван суртышкыжо мōнґеш каен огытыл, а клуб лукушто икмыняр жап вучен веле шогеныт. Пуртымо ача-аван суртыштыжо ўстелым погымо, ўстелтōрыштō уна ден пошкудо-влак шинчат. Пōртыш ондак *кугу веҢе* да *саус*, почешышт, мурен-

мурен, сўан калык (ондак ўдырамаш-влак, почешышт пӧрьеҢ-влак) пура. Икымше мурым ўдырын пуртымо ачаж ден аважлан пӧлеклат, молыжым – уна-влаклан. ПӧрьеҢ-влак пӧрьеҢлан, ўдырамаш-влак ўдырамашлан мурат. Тыге, эркын пуртымо ача-аван унашт-влак качын унаже-влаклан ўстелтӧрыштӧ верым пуат. Ўдырамаш ден пӧрьеҢ-влаклан ўстелым посна погымо огыл гын (южо вере посна погат), ўдырамаш-влак шола вельш, а пӧрьеҢ-влак ўстелтӧрыш пурла могырыш шинчит. Тиде жапыште каче шке йолташыже-влак дене пырля ўдыр модыш гыч орьеҢым конден, самырык мужырым ўстелтӧрыш шындат, а молышт, шогышыла, сийым тамлат. Вара орьеҢ пуртымо ача-аважым чикта: аважлан тувыр ден ончылсакышым, ялукым, ачажланат тувырым, йочашт уло гын, нуныланат пӧлекым кучыкта. Ваштареш пуышаш пӧлекышт нерген пуртымо ача ден ава йӱкын кычкырал каласат, тыгодым презым, пӧрӧным (пачам) але комбым сӧрат. Аракам подылмеке, пӧлеклыме вургемыштым чият. ОрьеҢ тыгак *саус* ден *кугу веҢылан* солыкым сака, качын шӱйышкыжо кужу тӱрлыман солыкым сака да, оҢышто ыреслен, шеҢгекыла кылден шында, *ончылно шогышылан* шовычым пидыкта. Пӧлекым пуэдымеке, сўанын тӱҢ участникше-влак кече пӧрдӧ почеш кум гана ўстел йыр савырнат да омса вельш тарванат. Ончылно шогышо ўдыр кайышаш транспортын шичме верешыже мындерым (кӱпчыкым) пышта, тушко самырык мужыр пырля шинчеш. Сўан «поезд» ынде эргын суртышкыжо тарвана. Пел корным эртымеке, сўан чарна, тиде жапыште пуртымо ава самырык мужырым, вара сўан калыкым кинде-шинчал дене сийла.

Эргын суртышкыжо толын шумек, вигак кудывечыш огыт пура, а капка воктене вучат. Саус пӧртыш пура да эргын ача-аваж деч «Пураш лиеш мо?» манын йодеш. Тыге тудо кум гана йодаш пура, вара гына ача-ава разрешенийым пуат¹⁷⁶. Кудывечыш пуримо годым йолйымаке, корныш, тошто шорык коваштым шарат, а тудын йымакыже кӱртньӧ настам пыштат, каче ден ўдыр тудын гоч лекшаш улыт. Коваште олмеш шукынжо кызыт мындерым кучылтыт, машина гыч волымо годым самырык мужыр вигак

мындерыш тошкалшаш, тидыже еш илышышт пушкыдо лийже манмым ончыкта. Эрге могырым *ончылно шогышо* сауслан выньыкым пуа, тудо сурт марте самырык-влакын корныштым ўштын кая. Суртышто у шешке эргын родыжо-влакым вигак чикташ (пөлекым пуаш) тўҢалеш. Тудлан *пуртымо ава, саус, ончылно шогышо* полшат. *Саус* чиктышаш родым ўжеш, *ончылно шогышо* пурам йўкта. Пура коркам кидеш кучен, уна-влак пөлеклан тауштат, самырык-влаклан сай илышым тыланат да иктаж-могай суртвольыкым сōрат, мутлан, *шочшаш пәрәным, комбым* але эше иктаж-мом. Но кызытсе марий сўаныште пөлекым налке, уна-влак кинде атыш оксам пыштат але самырык мужырлан пөлекым кучыктат. Ик онҢай татым палемдынем: эрвелмарий сўаныште пөрьеҢ ден ўдырамаш-влак посна шогат, еш мужыр гынат, вате-марий посна улыт. Пөлекым налаш нуно пырля шогалыт, вара угыч кажныже шке тўшкашкыже ушна. Мемнан ончымо сўаныштат тыгай сўретым эскерышна. Пөлек шотеш орьеҢ тувырым (ўдырамаш, пөрьеҢ), ялукым, шовычым пөлекла: эргын лишыл родыжлан тувырым чикта, мўндыр родыжлан – шовыч ден солыкым. У шешке эргын ача-аважлан поснак келшаш тырша, сандене нуным вуй гыч йол марте чикта: тувыр, ончылсакыш, вуйчием, тыгак йымал вургем, колготко да калош¹⁷⁷.

Чиктен пытарымеке, самырык мужырым ўстелтōрыш шындат да шешке лийше чурийжым почеш – йолван кугу шовычшым кораҢда але тудым саус шупшыл налеш. Чылалан пөлекым пуэден, шке кумылын чурийым почмаш да пырля кочкышым тамлымаш орьеҢын тиде еш дене (у тўшка дене) пырля илаш кумылан улмыжым ончыкта. Шовычым вуйжо гыч кораҢдыме йўла «угыч шочмым» да ватын шинчаж дене «ужаш тўҢалмым» ончыкта да тыге орьеҢын у мер илышыш ушнымо корныжо тўҢалмым палемда. Ўстелтōрыш пырля шинчын кочмашат символ сынан: кочкышым пелыжым эрге, пелыжым шешке кочкеш але самырык мужыр ик совла дене кочкеш. Ик мындерыште пырля шинчымаш, ик ате гыч ик совла дене кочмаш да пырля ыштыме моло сомылат иктыш ушнымо йўлан ужашыжлан шотлалтыт.

Кочмо деч вара самырык мужырым малыме верыш колтат, тудо пöрт деч öрдыжтö, мончаште, амбарыште але кеҢежымсе кудышто, лийын кертеш, а сўан калык, саус дене пырля, ял мучко унала коштеш. МужыраҢше-влакын малыме верышт воктеке але вакшышыш, чўчкыдын, ўдырамашын але пöрьеҢын иктаж-могай вургемжым пыштат, тидыже икымше йочам кöм (ўдырым але эргым) ужнешт, тидын дене кылдалтын. Саус сугыньым пуымо семын мужыраҢше-влакым кум гана онгыржо дене пералта¹⁷⁸, ожнырак онгыр дене малаш вочмыж деч ончыч орьеҢым гына тўкалтеныт. Но мемнан ончымо сўаныште марий йўла деч вара самырык-влаклан касым (молодёж сўаным) эртарышт. Пелйўд деч вара орьеҢ угыч ош тувырым чийыш, самырык-влакат марий тўвырым вашталтышт да эр марте пайремым эртарышт. А кугурак ийготан-влак, ожнысо йўла дене келшышын, ял мучко унала коштыч, сўаныш мийыше-влакын суртыштышт уна лийыч.

XX курымышто марий сўаныште лийше вашталтыш

Сар деч варасе марий сўан йўла

1941 – 1945 ийлесе Кугу Отечественный сар Совет ушемын социально-экономический илышышлан кугу влиянийым ыштен, тидлан кöра элын историйыштыже да тўвыра аланыштыжат кугу вашталтыш лийын. Йўла дене кылдалтше илышат тыглай кече семынак начарештын. Шуко информантын палемдымыж почеш, неле сар жапыште да тудын деч вара сўанлан ямдылалтме годым йўлам эскерен огытыл, южгунам эсогыл сўанжымат эртарен огытыл. Информант Е.И.Ямурзина шке сўанже нерген тыгерак шарналтыш:

«Мый колхозышто пашам ыштенам. Февраль, тыглай кече ыле. Паша деч вара мöҢгö тольым, а тушто мончам олтеныт, изавам мелнам кўэшитын да мыланем «Вигак мончаш кай, вашке тый декет Ипулай (ончыкылык тариемын лўмжö) толеш» манеш. Тудо арня мучко мыйым «вашке марлан пуэм» манын кошто, а мый эре торешланенам. Ме тудын дене ончыч ойласенжат онал. Тудо пошкудо селаште илен, акамын пошкудыжо лийын.

Туштак мыйым ужын. Сүан деч ик кече ончыч тудо мемнан деке толын каен, мыланем йыдалым конден, изавам тудлан мыйын лүм дене йолашым пөлеклен колтен, тудын денак мыйым налаш толын ыле.

Мый мончаш кайышым, акам-влак яндар вургемым чиктышит, үнемым сайын погышит, а мый ойгырымем дене нимом ыштен кертын омыл, тыгакак шинчышым. Ачам сарыште колэн, а изавам мыйым вашкерак марлан пуэн колташ шонен. Мыйын гын тудлан марлан лекмем шуын огыл. Тудо туларташ тольо, мый тореш лийым. Ёдыр аракажымат йёун омыл, виешак йёкташ тёчымышт дене аракаже чыла үмбакем велын кайыш. Кастене, иктаж 9-10 шагатлан тулартыше-влак дене пырля каче имне дене тольо, үстел коклаште шинчылтна да мыйым налын кайыш. Көстенечым шуко конден огыл ыле, жапше тугай лийын, шужен илалтын. Тудын деке 3 шагат йёдым миен шуна, родо-шочшылан ике ямдылыме тувыр ден солыкем-влакым пөлеклышым. Родыжо-влак чылан унала каен пытышит. Мёнгыштө ме Ипулай дене, ончылно шогышо ёдыр кодна. Мый вигак кёмыж-совлам мушкаш тёнгалыым, кёварым йыген лектым. Тыге ышташ ойёрё манмым вара гына пален налынам. Самырык-влак сайын ылышит манын, чыла сомылым ончылно шогышо ёдыр ыштышаш улмаш. Сандене дыр кум ий гыч мемнан еш ылышна пужлыш»¹⁷⁹.

Неле-йёсё пагытыште сүан йёлам тўрыс шукташ йёнжо лийын огыл гынат, марий-влак эн тўнжым – капкылым эрыктыме да иктыш ушнымо – йёлажым эртареныт. Тулартыме годым ёдырын келшымыжым ончыкташ аракам йёкташак тыршеныт. Сүан деч ик кече ончыч ваш-ваш пөлекым ыштеныт, тидыже вашке сүан лийшаш манмым ончыктен. Неле экономике ылышлан кёра икте-васылан шергашым чиктен огытыл. Тидлан кёра сүан үстел сий ден сумка дене колтымо көстенечат нужна лийыныт, туге гынат киндым колташак тыршеныт. Тиде информантын ойлымыж почеш, сүан деч вара, ик тылзе эртымеке, нуно изаваж деке перемеч дене унала миеныт. А тудым сүан деч вара вигак чуланыште кылмыктеныт. Сүан деч ончыч каче ден ёдыр коктынат мончаште мушкылтыт да эре (яндар) вургемым чият, каче ёдырын

пӧлеклыме тувыр-йолашым чия. Оръен, качын суртыш толмеке, кертме семын эргын родо-тукумжылан пӧлекым пуэда, тидыже у родо-влак дене сай кылым ышташ полша да оръен могырым поро кумылым ончыкта. Пеш чот неле пагытыштат марий сӱанын тӱн йӱлажым шуктымаш марий айдемын илышыштыже чий веран кӱлешлыкше да калык тӱвырам пагалымыж нерген ойла. Ме ужына, неле социально-экономический илышлан кӧра сӱан йӱлам ончыктымаш вашталтын гынат, тудын кӧргӧ содержанияйже садак аралалт кодын.

Кызытсе сӱан

Кызытсе марий сӱаныште йӱла дене келшыше чыла радамжым шукташ тыршат: сӱан деч ончычсо пагыт – ӱдыр аракам йӱмаш, пуртымо ача-ава деке намийымаш, ӱдыр модыш. Но, кузе ме палемдышна, тыгай марий сӱанлан оксажат ситышын кӱлеш да ыштышаш сомлжат ятыр погына. Кызытсе жапыште тулартыме сомл вашкерак ышталтеш, молан манаш гын самырык-влак тулартыме кече нерген ончылгоч кутырен келшат да палемдыме жапыште каче ден саус але каче ача-аваж дене, кӧстенечым налын, ӱдырын суртышкыжо мият. Самырык-влак ик ялыште илат гынат, тулартыме йӱлам садак эртарат. Ӱдырын ача-аваже качын толмо жаплан ӱстелым пога. Тулартыме годым йӱла шот-радамжат шукталтеш, чылажат келшен ышталтеш, но тулартыме йӱла чӱчкыдын модыш сынан. Тулартыме годымак сӱан кечым палемдат, пуртымо ача-ава калымын кугытшо – мыняр окса да мыняр арака – нерген кангашат. Тыгак чиктышаш нӱста нерген ойласат, тыгодым каче могырым родо-влакым шотлат, нунын радамыш эргын ача-аваже мыняр сӱаныште пӧлекым налыныт, нине ен-влакымат пуртат, молан манаш гын сӱан йӱла почеш нунылан таушташ кӱлеш. Кайыме деч ончыч ӱдыр качылан тӱрлымӧ солыкым сака, тидыже марлан лекташ келшымыжым ончыкта. Сӱаным чылт марий йӱла почеш гына эртараш шонат гын, тиде вашлиймаштак сӱаным эртарыме верым, уна ден пӧлек чотым рашемдат. Кызытсе жапыште ӱдырым пуртымо ача-ава деке кум кечыланат огыт пурто. Нунын деке сӱан кечын ӱдырым шочмо суртшо гыч налын кайыме годым

гына пуртен луктыт (лүмым ыштат), шукынжо тидымат огыт ыште. Кызытсе саманысе марий йўла почеш эртарыме сўан деч ончыч ожнысо гай ўдырым огыт кычал, огыт темле, а тудо лач самырык-влакын пырля лияш шонымыштым пеҢгыдемда, мужыраҢме йўлашке ўдыр ден качын ача-аваштым уша, нуным сўаным эртараш да у ешын илышыже сай, пеҢгыде лийже манын, полшаш тарата.

Кызыт марий сўанын руш дене ятыр икгайлыкше уло. Сўаныште посна ўжмө еҢ-влакын чотышт шагалемын, *саус* ден *ончылно шогышым* совет жапыште свидетель ден свидетельница манаш тўҢгалыныт. Тачысе кечын нунын деч поснат сўаным эртарат, но самырык-влак мужыраҢме годым йолташыштым садак ўжыт, нунак сўаныште польшкалат. Тыге, кызытсе сўаныште ўдырым пуртымо ача-ава деке огыт «лук», ўдыр модышымат огыт эрtare, а ўдыр качым мөҢгыштө, ача-аван суртыштыжо вуча. Сўаныш толшо родо-тукым, качын йолташыже-влак чылан сўан «поездыш» шинчыт да, мурен-мурен, сылне сем почеш, автомашина дене йўкым (сигналым) пуэн, ўдырын суртшо деке лишемыт, а тушто нуным вучен шогат. Кызыт «Ўдырым тўлен налме» (выкуп) йўлалан шуко жапым ойырат. Кўшнө марий сўаным возымо годым палемдышна: каче сўанвате ден сўан марий-влак дене ўдырын пөртышкыжө вигак пура. А «выкуп» манме умылымаш да пөртыш пурымо годым качым тўрлө семын тергымаш руш сўаныште¹⁴³ да кызытсе марий сўаныште кумдан кучылталтеш. Сўан годым «ўдырым тўлен налмаш» йўлан кўлешлыкше уке гаяк, но тушто кучылталтше икмыняр татын значенийжым умылтараш лиеш. Мутлан, ўдырын капка ончылныжо пошкудо, йолташыже да родо-тукымжо погынат, каче деч оксам але кочкыш-йўышым йодыт. Историйым ончалаш гын, тиде суртышто ик еҢлан шагалеммым ончыкта, сандене «налын кайыше» келшыше акым тўлышаш. Тылеч посна окна йымалне качылан ўдырын лүмжым, тудым йөратымыж нерген ойлаш да ныжылге мут-влакым чўчкыдын каласаш йодыт. Мемнан шонымаште, тиде иктыш ушнымо йўлам ончыкта да самырык-влакын шке кумылын мужыраҢмыштым пеҢгыдемда.

Сүан кечын ўдырын родо-тукумжо, уна-влак чылан ўстел йыр шинчат, изирак шольо, шўжар ден тукум шольо-шўжар-влакым чиктышаш нāстам опымо шондык ўмбаке шындат да ўдырын кузыкшым оксам тўлымō деч посна пуаш огыт кўштō, вес семынже компенсацийым йодыт. Шондыкым «тўлен налме» годым тўн шотышто тыгыде оксам але шере кочкышым пуат. Йоча-влак шондык ўмбалне шинчаш йōратат, тыге нунын шке «оксашт» але тамле кочкышышт лиеш. Тыгай йўла татар калык сўаныштат уло¹⁸¹. Шондыкыш марлан кайыше ўдырын чиктышаш нāстажым, малыме верыш вакшме арверым, качын пōртыштыжō сакышаш тюль ден шторым, родо-тукумжылан ямдылыме пōлекым пыштеныт, южгунам аваже ўдыржылан тўнгалтыш жапыште кучылташ ате-ўзгарым пуэн¹⁸². Икманаш, тиде чыла марлан кайыше ўдырын шондыкыш опымо кузыкшо. Весат онай: кызыт марий сўаныште южыжо шондык олмеш тачысе кечылан келшыше комод дене марлан кая. Тидыже тебе могай шонымаш дене ышталтеш: кызытсе илышыште комод, сондык дене таҥастарымаште, кучылташ йōнанрак. Кызытсе марий сўаныште ен-влак чылан гаяк весела да чолга улыт. Сўанвате-влак эре мурым мурат, поснак ўдырын суртыштыжо, ўстел коклаште шкаланышт, мурен, верым налме годым, ойыртегалтыт, но тушто нуно кужу жап огыт кучалт, молан манаш гын каче могырым ятыр уна толеш, нуно чылан, ўстелтōрыш шинчын, чесым тамлышаш улыт. Каче могырым уна-влакым сийлымеке, ўстелтōрыш ўдырын ача-аважым шындат, нунылан пōлекым пуат, ончылгоч кутырен келшыме гын, каче калымым (оксам але аракам) кучыкта. Самырык-влак, ача-ава деч сугыньым налмеке, кече почеш кум гана ўстел йыр савырнат. Ўдырын суртыштыжо кочкын-йўмеке, райрўдыш але ЗАГС отделыш мужыраҥме нерген граждан актым регистрироватлаш каят. Регистраций деч вара уна-влак шампанскийым подылыт, а сўанвате-влак мурым луктыт да чылан эрвелмарий-влакын тўн куштымашыштым – Кандырам – пунаш тўнгалыт. Каче ден оръен огыт кушто, нунын олмеш ты сомылым саус ышта, тудо онгыржым рўзен кушта. Тиде татыште самырык мужыр шып ончен шога, йўла йылме дене

умылтараш гын, ўдыр ден каче илышыштышт вес йыжыґыш куснаш ямдылалтыт.

Регистраций деч вара самырык мужыр сарын геройжо-влакын монументышт воктеке пеледышым пыштат. Кызытсе сўаныште эртарыме ятыр йўла, тиде Российыште илыше чыла калыкынат уло, руш сўан дене кылдалтын. Мутлан, руш сўаныште самырык мужыр венчаялтме деч вара колышо-влакым шарнен ушташ «родо-тукымым тойымо шўгарлаш (але вес шарныме верыш) кая, тыге нунын деке пагалымашым ончыкташ да шке куаныштым пайлаш мият, молан манаш гын пайрем годым нунымат шотлыман, вет вес тўняш кайыше-влак тукумым шуйымаште кўлешан улыт»¹⁸³. Кызытсе сўаныште тиде умылымаш морально-этический могырым пойдаралтын, сандене колышо родо-тукумым сарыште вуйым пыштыше герой-влак дене, рашрак ойлаш гын, нунын памятникышт дене алмаштеныт. Тыгак сўан годым пўртўсыш лекмаш кумдан шарлен, тыгодым самырык-влак кум кўвар гоч лектыт але вўд воктеке каят. Ик кўвар гоч каче ўдырым кидешыже нумал вончыктара. Вўд воктеке мийымын, вўд гоч пырля лекмынат значенийже моткоч кугу. Вўд айдемын илыш корныштыжо могай верым налмыже да тудын гоч лекмын мом ончыктымыжо нерген возышо автор-влак дене меат келшена¹⁸⁴. Тылеч посна, ме палена, вўдым пагалымаш чий йўлаште поснак кугу верым налеш, арам огыл кугезына-влак Вўд Авалан кумалыныт.

Пўртўсыш миен толмо деч вара самырык-влак качын суртышкыжо каят, тушто нуным кинде-шинчал дене вашлийыт. Орьеґын ача-аваже эргын суртышкыжо огыт мие, нуно шке пўртыштышт пайремым ыштат. А ўдыр почеш каяш икмыняр мужырым ойырат. Почеш толшо-влак качын суртыш сўан калык деч варарак миен шуыт. Нуно ўдырлан пўлекым пуымыж годым полшат, пуртымо ача-ава уке годым нунын сомылышытым шуктат. Почеш толшо-влак эргын суртышто улшо уна-влакым ўдырын ача-аважын колтымо кўстенечше дене сийлат. Пытартыш жапыште сўаным иктаж-могай общественный верыште – сийгutyшто (рестораныште), кочмыверыште – эртарымаш кумдан шарлен. Тушто каче могырымат, ўдыр велымат родо-

тукым погына, тылеч посна самырык-влакын йолташышт, пырля пашам
ыштыме коллегышт мият. Пӧлекым у мужырлан тӱн шотышто окса дене
пуат, кызыт самырык-влак, сӱан деч вара, ялыште илаш кодаш да пӧлек
шотеш сурткайыкым але суртвольыкым налаш кумыланже уке гаяк, уло
гынат, тыгайже моткоч шуэн вашлиялтеш. Сӱан кече деч вара эртаралтше
йӱлаже йӧршын гаяк йомын манаш лиеш. Сӱанын кокымшо кечыжлан, йӧн
ульмо годым, самырык ӱдыр-рвезе-влак пӱртӱсыш каят. А кугурак ийготан-
влак чылан огыл, южыжо гына кокымшо кечын пайремым умбакыже шуя да
родо-тукымжо деке унала коштеш. Яллаште сӱанын кокымшо кечынже южо
вере эше олтымо мончам да эрдене мелнам кӱэштше у шешкым вашлияш
лиеш.

Тыге, марий сӱан йӱлан кӧргӧ содержанияйже эше кунар-гынат аралалт кодын,
а тудым почын ончыктым шотышто ойлаш гын, тудо руш сӱанлан утларак
кельштаралтын да модмо сынан лийын. Ожнысо марий сӱан йӱла кызыт ял
шотан кугу илемлаште огыл, а райрӱдӧ деч тораште верланыше изирак
яллаште утларак аралалтын.

Иктешлымаш

Эрвелмарий-влакын тыгай сӱан йӱла радамыштым тичмаш да чылалан
келшен толшо манаш огеш лий. Кажне сӱан мо дене гынат ойыртегалтеш.
Сӱан йӱлам лончылымеке, теве мо пале лие: марий сӱан йӱлан кум ужашан
улмыжо – сӱан деч ончычсо пагыт, сӱан кече да сӱан деч варасе жап –
эрвелмарий-влак шотышто изиш ӱчашымашан йодыш. Марлан кайыше ӱдыр
сӱан тувырым кок гана чия, икымше гана ача-аважын суртыштыжо, кокымшо
гана – пуртым ача-ава дене. Качыжат ӱдырым налаш кок гана мия. Тыге,
сӱанын кокымшо ужашыже изиш шуйналтеш да, кӱшнӧ палемдыме
шеледымаш дене ончаш гын, тудо сӱан деч ончычсо ужашын икмыняр
йӱлажым авалта. Сӱаным тыге кок гана, ӱдырын да качын суртыштышт,
эртарымаш татар калык йӱлаште поснак ойыртегалтеш, тушто каче эсогыл
ӱдыр дене икмыняр жаплан илаш кодаш¹⁸⁵. Шуко калык культуран

регионышто илымаш марий калыкын тўвыраштыжат, чийыме вургем ден мурыштыжат шке палыжым коден. Мемнан шонымаште, эрвелмарий сўан йўлан тўн ойыртемыжылан *ўдыр модышым да пуртымо ача-аван* шуктымо сомылжым шотлаш лиеш, нуно, икте-весыштлан полшен, илыме кундемыште аралалтше тўвыра йўлам пойдарат гына. Сўан муро-влакым шымлымеке И.Е.Карпухин эрвелмарий-влакын культурыштышт трилингвизм (кум йылман) да поликультуризм (шуко тўвыран) ойыртемым палемда¹⁸⁶.

Сўан йўлан келге вожшо акрет пагытыш наҥгая гынат, кызытат тудо илышыште тўн верым налын шога да марий мер илышыште патриархальный еш кышкарын чоткыдо улмыжым пенгыдемда. Тидыже пөръеҥын тукум верч вуйын шогымыжым (ўдырым тулартыме годым) да ешыш толшо у еҥлан ончыкылык илышым чоҥымаште ўдырамашын кугу пашажым (сўан деч варасе йўлаште) умылгара. Сўаныште тиде *саусын*, гармоньчо ден *сўанвате-влакын* ыштыме сомылыштышт сайын коеш – кажныже мом ыштышашым раш пала да чылажымат шот-радам дене келшышын шукта. Сўан йўлан кажне йыжыҥыштыже тўшкан тыршымаш, икте-весылан полшымаш да ваш эҥертымаш шижалтеш, тидыже – акрет жап гычак толшо койыш-шоктыш. Тыге, сўаныш толшо уна-влак чылан кўстенечым кондат да кажныже, йўла радамаште каче ден ўдыр деке лишыл улмыжым шижын, самырык ешын кўлешлыкшым пеҥгыдемда да поро пашаж дене нуным пагалымым ончыкта. Сўан калыкат тыгаяк кўлешан сомылым шукта¹⁸⁷, мурымо-куштымо, йўлам шуктымо да поро сугыньым ойлымыж дене самырык-влаклан у илыш йыжыҥыш кусным пагытыштым сўрастараш тырша.

Марий сўаныште калык вургем могай поян да ойыртегалтше. Кажне сўанватыже мотор пеледыш гай коеш, самырык мужырын чиёмжат кумылым савыра. Сўан жапыште каче ден ўдыр икмыняр гана вургемыштым вашталтат але тушко мом-гынат ешарат, тыгодым ўдырын вуйчиемжылан да тудым вашталтымылан посна тўткыш ойыралтеш. Сандене марлан лекше ўдырын *такияже* (вуйчиемже) тудын статусшо дене палдарыше ик эн тўн символлан

шотлалтеш. Тудым чылан палат да умылат. Качын тыгай символжылан ойыртемн кылдыме түрлыман солык ден вуйчиёмым шотлаш лиеш.

Мемнан возымо сўан йўла ХХ курымын кокымшо пельж марте «илен». Кызытсе илышыште тыгай йўла почеш эртарыме марий сўаным южгунам Мишкан районн йўдвел-эрвел ужашыштыже ужаш лиеш. Тўрыс налмаште, тыгай марий сўан йўла ончыч, южгунам икмыняр ешартыш дене але ала-можым коклаш коден, эрвелмарий-влакын илыме чыла кундемшыште лийын. Но у саман йўла радамш шке вашталтышыжым пуртен. Тыге, мутлан, Мишкан районн кечывалвел могырыштыжо *ўдыр модыш* ден *пуртымо ача-ава* йўлам лўмжылан веле ыштат. Сўан йўла радамш писын эртарен колтымо шижалтеш: тулартыме кече гыч сўан кече марте жап кўчыкемын, нунын коклаште эртарыме йўла шагалеми, пуртымо ача-аван суртыштыжо илыме жап йўршын мондалтын манаш лиеш, ўдыр модыш годем кече шке польшкалышыже-влак дене пуртымо ача-аван суртышкыжо огеш кай, а клуб шеҢгелне вучен шога да т.м.

Тидым шотыш налын, тебе мом палемдаш лиеш: кызытсе жапыште йўла радамш у вашталтыш-влак пурат да нуно сўан пайремыш у сыным пуртат¹⁸⁸. Сўан йўла утларакше кече ден ўдырлан кўлеш, нуно илышын ик йыжыҢже гыч весыш куснат, тыге ик социальный тўшка гыч весыш вончат, шке таҢашышт-влак кокла гыч ойырлен, весыш ушнат. Сўан годем ўдырын рольжо утларак кумда, молан манаш гын тудо шке статусшым йўршын вашталта, а тебе качын рольжо начаррак палдырна – тудын статусшо палаш лийдымынак ок вашталт. Кусным теорий йўла ден «колымс деч вара угыч шочмо» шонымашым марий сўан йўлан тичмаш радамже дене келыштараш гын, тебе мом палемдаш лиеш: сўан йўлан икымше ужашыже ўдырым шке родыжо, илыш кышкарже да иктаҢаш йолташыже-влак деч ойыраш да кече дене иктыш ушаш виктаралтын – йўла йылмыште тидым шкешотан «колымаш» манаш лиеш. Тыге, ўдыр, качын суртыш толмешкыже, йўршын гаяк огеш мутлане, ок коч, шўргыжым шовыч дене петыра, огеш кушто, вес семынже «кола» манаш келшен толеш. Лач тиде пагытыште тўрлў ю вийым

кучылтыныт, оръеҢым гына огыл, сўан калыкымат осал шўлыш деч аралаш юмым сўрваленыт. Йўлан кокымшо ден кумшо ужашыже-влак ўдырын угыч «шочмыжым» да тудын у родо-влак дене иктыш «ушнымыжым» ончыкташ виктаралтыныт: качын суртышкыжо толмеке, оръеҢ кутыраш, пўлекым пуэдаш тўҢалеш, вуйжо гыч шовычым кораҢда да кочкышым тамла. А кокымшо кечынже тудо сомылым ышташ тўҢалеш (вўдлан кая, мелнам кўэштеш, мончаш олта), у илыме верым сўрастара. Палемдыме ужашлаште йўла радамын икымше кечыже поснак юзо виан да илышыште кугу верым налеш, молан манаш гын тиде жап оръенын «угыч шочмыжым», у илышым «тўҢалмыжым» да тукымым шуяш ямде улмыжым ончыкта. Тиде ўдырын койыш-шоктышышто, тудын илыме вержым вашталтымаште коеш: шке мўҢгыж гыч тудо пуртымо ача-аван суртышкыжо кая, вара тушеч качын пўртышкыжў кусна, а тушто, сўан деч вара, у вереш «лакемеш».

Эрвелмарий-влакын сўан йўлаштым историй могырым шымлен лекмеке, теве мо нерген ойлаш лиеш: сўан йўлам почын ончыктымо йўнжо вашталтын, а тудын кўргў содержанияйже утларак аралалтын. Мифологий умылымашым пенгыдемден ончыктышо йўлан содержанияйже утларак марий йўла почеш эртарыме сўаныште сайын палдырна, а кызытсе жапыште эртарыме мужыраҢме пайремыште, тудын тўҢ шонымашыже аралалт кодын гынат, ятыр дейвийже мыскара да модмо сынан але моторлыклан гына кучылталтеш. Туге гынат, эрвелмарий-влакын сўан йўлашт историй да тўвыра поянлык могырым моткоч шергакан. А марий калыкын тичмаш тўвыра илыш кышкарыштыже ончалаш гын, тудо шуко чотан улмыж дене ойыртегалтеш. Тушто сўаныш толшо кажне унаже кўлешан, кажныже калык тўвыра поянлыкым аралымаште шке сомылжым шукта.